Pamięci
Pana Profesora
Andrzeja Wyczańskiego

Redakcja

INSTYTUT HISTORII PAN

SPOŁECZEŃSTWO STAROPOLSKIE

Seria nowa
Tom I

SPOŁECZEŃSTWO A POLITYKA

WYDAWNICTWO DiG
Warszawa 2008

CIP — Biblioteka Narodowa
Społeczeństwo a polityka / [oprac. red. Iwona Dacka–Górzyńska, Andrzej Karpiński] ; Instytut Historii PAN. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2008
. – (Społeczeństwo Staropolskie. Seria Nowa, 1899–1386 ; t. 1)

SKŁAD REDAKCJI:
Andrzej Karpiński (redaktor naczelny), Iwona M. Dacka–Górzyńska (sekretarz redakcji), Sławomir Górzyński, Anna Izydorczyk–Kamler, Wojciech Kriegseisen, Cezary Kuklo, Lech Mróz, Mirosław Nagielski, Edward Opaliński, Andrzej Rachuba

Seria wydawnicza recenzowana

Publikacja dofinansowana przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego umowa nr 706/BWB/P/2007 z 15.06.2007 r.

Opracowanie redakcyjne:
Iwona Dacka–Górzyńska, Andrzej Karpiński

Opracowanie graficzne:
Beata Gratys

© Copyright by Wydawnictwo DiG

ISSN 1899–1386
ISBN 9788371815294

Skład i łamanie:

WYDAWNICTWO DiG
01–524 Warszawa
al. Wojska Polskiego 4
tel./fax: (+48 22) 839–08–38
e–mail: biuro@dig.pl; http://www.dig.pl

Druk: Fabryka Druku

SPIS TREŚCI

ANDRZEJ KARPIŃSKI, *Społeczeństwo Staropolskie — Seria nowa* 7

Spisy treści „Społeczeństwa Staropolskiego", t. I–IV, Warszawa 1976–1986... 19

TOMASZ WIŚLICZ, *Życie polityczne chłopów w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku — zarys problematyki* 21

The Political Life of Peasants in the Commonwealth from the Sixteenth to the Eighteenth Century — an Outline 36

ANDRZEJ KARPIŃSKI, *Mieszczanie krakowscy na sejmach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. Zarys problematyki* 39

Deputies from Cracow in the Parliament of the Commonwealth in the Sixteenth–Eighteenth Century 63

JERZY DYGDAŁA, *Udział szlachty Prus Królewskich w życiu politycznym prowincji I Rzeczypospolitej w latach 1733–1772 (ujęcie statystyczne)* 65

The Participation of the Gentry of Royal Prussia in the Political Life of the Province and the Commonwealth in 1733–1772 (Statistical Interpretation) 93

ALMUT BUES, *Szlachta i książę w Księstwie Kurlandzkim* 95

The Gentry and the Duke in the Duchy of Courland 114

BOGUSŁAW DYBAŚ, *Wokół przywilejów piltyńskich. Przyczynek do pozycji szlachty inflanckiej w Rzeczypospolitej* 115

On the Privileges of Piltyń. A Contribution to the Position of the Livonian Gentry in the Polish–Lithuanian Commonwealth 132

MARZENA LIEDKE, *Rody ruskie w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku* 137

Rus' Families among the Elite of the Grand Duchy of Lithuania from the Sixteenth to the Eighteenth Century 163

MARIUSZ ROBERT DROZDOWSKI przy współudziale TERESY CHYNCZEWSKIEJ–HENNEL, *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego* 165

The Cossacks in the Commonwealth from the Sixteenth to the Seventeenth Century. Another Estate in Old Polish Society 221

RYSZARD SKOWRON, *Polska i Polacy w korespondencji dyplomacji hiszpańskiej w okresie XVI I XVII wieku* 223

Poland and the Poles in Spanish Diplomatic Correspondence during the Sixteenth and Seventeenth Century 242

WOJCIECH KRIEGSEISEN, *Społeczeństwo Rzeczypospolitej szlacheckiej a nowożytna „norma europejska" — z problematyki stosunków wyznaniowych* . 243

The Society of the Commonwealth of the Gentry and the Modern "European Norm" — Select Problems of Religious Relations 285

SZYMON BRZEZIŃSKI, *Tyran i tyrania w staropolskim języku politycznym (XVI–XVII wiek)* 287

The Tyrant and Tyranny in Polish Language of Politics (16th–17th Century) 389

WYKAZ SKRÓTÓW 393

Społeczeństwo Staropolskie, t. I, Warszawa 2008

ANDRZEJ KARPIŃSKI
(Warszawa)

SPOŁECZEŃSTWO STAROPOLSKIE — SERIA NOWA

Mija już ponad 20 lat od momentu, kiedy ukazał się ostatni (czwarty) tom wartościowego wydawnictwa poświęconego historii społecznej wczesnonowożytnej Rzeczypospolitej pt.: *Społeczeństwo Staropolskie. Studia i Szkice*. Jego redakcji podjął się jeden z wybitnych znawców tytułowego zagadnienia, profesor Andrzej Wyczański, któremu pomocą służyła doktor Anna Izydorczyk-Kamler. Zamierzeniem wydawców było zainteresowanie polskich historyków zaniedbaną w polskiej historiografii problematyką społeczną oraz pobudzenie ich do podjęcia szerszych badań w tym względzie.

W swej obszernej przedmowie do tomu pierwszego omawianej serii wydawniczej Andrzej Wyczański dokładnie określił zakres interesującej redakcję problematyki. „Chcemy oczywiście uwzględnić to — pisał wtedy — co zawiera węższe pojęcie historii społecznej, jak gdyby problematykę socjologiczną rzutowaną w przeszłość — i dalej — Granicą tego zakresu merytorycznego będzie jednakże nie historia w ogóle, ale te zjawiska historyczne, które mogą być bezpośrednio jako zjawiska społeczne interpretowane" (t. 1, s. 3). Zwrócił też uwagę na problematykę tzw. pogranicza, tj. styku wąsko pojętej historii społecznej i innych specjalności historycznych — dziejów kultury, gospodarki i polityki.

Jak redaktorzy *Społeczeństwa Staropolskiego* poradzili sobie z postawionym wyzwaniem? Na ile zawarte w kolejnych tomach studia i szkice poszerzyły naszą wiedzę o społeczeństwie przedrozbiorowej Rzeczypospolitej? Na pytania te najpełniejszą odpowiedź przynieść może krótka charakterystyka i ocena zawartości czterech zeszytów omawianej serii, które ukazały się w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ubiegłego stulecia.

Na początek trochę statystyki. W *Społeczeństwie Staropolskim* znalazło się łącznie 36 artykułów napisanych przez 33 autorów; jedynie redaktor naczelny wydawnictwa oraz Marcin Kamler umieścili w omawianym zbiorze więcej niż jeden własny tekst (Andrzej Wyczański — trzy eseje, Marcin Kamler — dwa). Spośród owych 36 szkiców aż 13 dotyczy XVI w., a 7 dalszych — XVI i XVII stulecia. Dużo skromniej reprezentowany jest XVIII w. — traktują o nim dwa artykuły, zaś trzy inne poświę-

Społeczeństwo Staropolskie, t. I, Warszawa 2008

SZYMON BRZEZIŃSKI
(Warszawa)

TYRAN I TYRANIA W STAROPOLSKIM JĘZYKU POLITYCZNYM (XVI–XVII W.)

Tematem studium jest opis kultury politycznej Rzeczypospolitej XVI–XVII w., który uwzględnia także jej stronę językową. Podstawowym założeniem jest to, że również w języku zawarte są istotne wartości posługującej się nim wspólnoty. Podejmujemy tu temat tyrana i tyranii w staropolskim myśleniu o polityce. Celem badań jest taka historia pojęć, która służy dotarciu do prawdy o wydarzeniach, a za razem taka, jaką odnajdujemy wyrażoną w języku — w tym przypadku w języku polityki.

Jako „język polityki" badacze języka rozumieją szczególną odmianę języka ogólnego, którą wyodrębnia się na podstawie tekstów: wytwarzanych przez środowisko ludzi zajmujących się polityką, adresowanych do wszystkich użytkowników języka, dotyczących sfery polityki i odznaczających się przewagą funkcji perswazyjnej[1]. Cechą języka polityki jest wobec tego nastawienie na przekonanie odbiorcy, przez co komunikacja językowa nie ogranicza się do wąskiego kręgu użytkowników i do jednego gatunku wypowiedzi[2]. Ze względu na przekaz wartości, norm i idei (lub ideologii) język polityki ma duże znaczenie w badaniu kultury[3]. Język źródeł historycznych jest trudny w interpretacji, a równocześnie bogaty w treści pomocne w pełniejszym zrozumieniu ówczesnych wydarzeń, kultury, aksjologii. Bardziej „językowe" podejście do historii myśli może dodać jej przejrzystości, pomóc uniknąć schematów i — co nie mniej ważne — dać „twardy grunt" jej rozważaniom i wnioskom.

Zagadnienie tyrana i tyranii bardzo dobrze wpisuje się w ten postulat. Są to pojęcia wyraziste i podstawowe dla rozumienia władzy i mówienia o niej w ówczesnym

---

[1] B. Walczak, *Co to jest język polityki?*, w: *Język a kultura*, t. 11: *Język polityki a współczesna kultura polityczna*, red. J. Anusiewicz, B. Siciński, Wrocław 1994, s. 15, 20.
[2] Ibidem, s. 16–17.
[3] I. Kamińska-Szmaj, *Co to jest kultura polityczna?*, w: *Język a kultura*, t. 11, s. 13.

języku polityki w ogóle[4]. W sytuacji Rzeczypospolitej zyskują nowe konteksty. Sens analizy ukazuje się w pełni, gdy służy wnioskom historycznym. Otrzymujemy tym sposobem wgląd w wartościowanie — wydarzeń, postaci, działań, a także w sposób uprawiania polityki. Tyran i tyrania odgrywają szczególną rolę w czasie politycznych przesileń czy konfliktów. Takimi okresami były: czas interregnum lat 1572–1573, konflikt stronnictw za panowania Stefana Batorego z jego nasileniem wokół sprawy Samuela Zborowskiego (1584–1585), napięcie polityczne za Zygmunta III, które wyraziło się najmocniej w rokoszu sandomierskim, wreszcie okres panowania Jana Kazimierza (1648–1668) wraz z rokoszem Jerzego Lubomirskiego (1665–1666). Wydarzenia te tworzą ramy, w których można prześledzić losy, rolę i zmiany „tego, co tyrańskie". Taki przedział czasowy daje możliwość porównania, jak były traktowane te pojęcia przez wybitne indywidualności polityczne: hetmanów Jana Zamoyskiego i Jerzego Lubomirskiego. Koncentracja na pewnych podokresach w wybranych granicach czasowych wynika też z naturalnej obfitości najbardziej odpowiedniego materiału — lata napięć politycznych przyniosły zapał polemiczny i publicystyczne ożywienie.

Badania tego okresu uwzględniające szeroko rozumianą sferę językową mają w polskiej historiografii niewielką tradycję. Jednym z nielicznych jest tekst Józefa Matuszewskiego[5] poświęcony zmianom, rozumieniu i obecności pojęcia „państwo" w tradycji polskiej od średniowiecza do XIX w. Zarówno te badania, jak i współczesne prace opierają się właściwie prawie wyłącznie na tekstach teoretyków i myślicieli, z programowym pominięciem sfery praktyki[6]. Pojęciom kluczowym dla staropolskiej kultury politycznej poświęcił nieco uwagi w swojej pracy o wartościach i postawach politycznych szlachty Edward Opaliński[7]. Badania oparte na bardziej masowych źródłach i z wykorzystaniem analizy ich warstwy językowej prowadziła Urszula Augustyniak[8], zaś od strony literaturoznawczej — Ewa Bem-Wiśniewska[9]. Obca literatura przedmiotu obfituje w prace poświęcone nowożytnemu rozumieniu władzy, także w wymiarze sformułowań językowych. Wymienić należy tutaj gruntowną pracę Horsta Dreitzla[10] i monografię Dietmara

[4] Zob. I. Kąkolewski, *Melancholia władzy. Problem tyranii w europejskiej kulturze politycznej XVI stulecia*, Warszawa 2007 (praca ukazała się już po oddaniu niniejszego tekstu do druku).

[5] J. Matuszewski, *O państwie i Państwie*, CPH 10, 1958, 2, s. 77–101.

[6] Por. J. Ekes, *Natura, wolność, władza. Studium z dziejów myśli politycznej renesansu*, Warszawa 2001, s. 9: „Pominięta została sfera praktyki, w której znajduje odbicie społeczna recepcja pojęć, a więc sfera na przykład sejmowych polemik". Mimo deklaracji o uwzględnieniu „publicystycznego odbicia miarodajnej refleksji filozoficznej" odgrywa ona marginalną rolę: por. ibidem, s. 63 nn., 111 nn. (definicja tyranii).

[7] E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995.

[8] U. Augustyniak, *Koncepcje narodu i społeczeństwa w literaturze plebejskiej od końca XVI do końca XVII wieku*, Warszawa 1989; eadem, *Polska i łacińska terminologia ustrojowa w publicystyce politycznej epoki Wazów*, w: *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, Warszawa 2004, s. 33–71.

[9] E. Bem-Wiśniewska, *Termin „ojczyzna" w literaturze XVI i XVII wieku. Refleksje o języku*, OiRP, 34, 1989, s. 131–156; eadem, *Funkcjonowanie nazwy „Polska" w języku czasów nowożytnych (1530–1795)*, Warszawa 1998.

[10] H. Dreitzel, *Monarchiebegriffe in der Fürstengesellschaft. Semantik und Theorie der Einherrschaft in Deutschland von der Reformation bis zum Vormärz*, t. 1: *Semantik der Monarchie*, t. 2: *Theorie der Monarchie*, Köln 1991.

Peila[11]. Większość uwzględnianego przez tych badaczy materiału źródłowego to jednak pisma teoretyczne, filozoficzne, traktaty, podręczniki dla sprawujących władzę, różne prace rodzącej się „nauki o państwie". Ważną część badań — opartych również na tekstach politycznej praktyki — stanowią niemieckie i francuskie opracowania z kręgu różnie traktowanej „semantyki historycznej".

Najbardziej utrwalony sposób uprawniania historii idei opiera się na analizie tekstów uznanych i ważnych autorów — myślicieli, teoretyków, pisarzy politycznych. Nie negując potrzeby takich badań, punkt ciężkości został tu położony na prace związane przede wszystkim z szeroko pojętą praktyką polityczną: na publicystykę i różne pisma polemiczne, które powstawały w kontekście bieżących wydarzeń, dotyczą konkretnych osób i sytuacji. Wydaje się, że taki dobór treści pozwala lepiej opisać funkcjonowanie pojęć w żywym obiegu politycznym i ułatwia ich konfrontację z tradycyjnie ujętą historią myśli.

Nie tylko temat i istniejąca tradycja badawcza skłaniają do wyboru określonego typu źródeł. Z bazą źródłową związany jest również wybór sposobu zbierania i porządkowania czerpanych z niej informacji. Polega on na całościowym potraktowaniu badanych pojęć — wraz z ich kontekstem zarówno językowym, jak i pozajęzykowym (historycznym), przeciwieństwami, określeniami. W przyjętej metodzie analizy tekstów wykorzystane zostały do pewnego stopnia propozycje, jakie wypracowało językoznawstwo i czerpiące zeń historiografie polska i europejska (kontynentalna i anglosaska).

Prezentowane badania opierają się w zasadniczej części na tekstach zebranych w krytycznych edycjach publicystyki badanego okresu: *Pismach politycznych z czasów pierwszego bezkrólewia*, *Pismach politycznych z czasów rokoszu Zebrzydowskiego*, *Pismach politycznych z czasu panowania Jana Kazimierza*[12]. Taki wybór bazy źródłowej zapewnia jednolity charakter źródeł. Publicystyka jako źródło stwarza także ograniczenia — nie wyczerpuje przecież form wypowiedzi politycznej i propagandy. Jej rola okazuje się decydująca, gdy przedmiotem badań są sytuacje politycznych napięć, walki, zaostrzonego sporu. W takich warunkach nasilają się polemiki i deklaracje, słowo nabiera specjalnego znaczenia dla konfliktu racji. Jednak rozróżnienie opcji ideologicznej tekstów publicystycznych również nie zawsze może być jednoznaczne[13]. Pamiętać należy też o tym, że język źródeł (sam w sobie, a w wypowiedziach perswazyjnych w wysokim stopniu) nie jest „przezroczysty" i poznanie jego kodu wymaga wysiłku[14]. Język tekstów publicystycznych nie-

[11] D. Peil, *Untersuchungen zur Staats- und Herrschaftsmethaphorik in literarischen Zeugnissen von der Antike bis zur Gegenwart*, München 1983.

[12] *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906; *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, t. 1–3, wyd. J. Czubek, Kraków 1916–1918; *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. Publicystyka, eksorbitancje, projekty, memoriały*, oprac. S. Ochmann-Staniszewska, t. 1–3, Wrocław–Warszawa 1989–1991.

[13] Por. U. Augustyniak, *Polska i łacińska terminologia*, s. 37.

[14] K. Liman, *Czy słowo w źródle historycznym zawsze odsyła do zjawisk rzeczywistych otaczającego nas świata?*, w: *Werbalne i pozawerbalne środki wyrazu w źródle historycznym. Materiały II sympozjum nauk dających poznać źródła historyczne. Problemy warsztatu historyka*, red. R. Rosin, J. Szymański, Lublin 1981, s. 76.

kiedy nie poddaje się ścisłym rozgraniczeniom, jeżeli chodzi np. o wyodrębnienie argumentów i wątków debaty. Wynika to często z ich syntetycznego charakteru i wieloznaczności — budowania różnych skojarzeń i związków między opisywanymi zjawiskami.

Podczas zbierania materiału przeprowadziłem ekscerpcję wszystkich zastosowań badanych terminów. Posłużyły one do analizy sposobów użycia słów (analizy pragmatycznej, na ogół egzemplifikacyjnej). Jednocześnie zgromadzono materiał zawierający kontekst ich występowania. Zwracałem uwagę na słownictwo współwystępujące z „tyranią", także wtedy, gdy nie użyto w tekście samych wyrazów „tyran" i „tyrania". Oprócz tego wykonałem analizę słownikową. Moim zamiarem było objęcie badaniem całego pola semantycznego tyranii i rozpatrywanie go w ścisłym związku z dziejami politycznymi. W porządkowaniu materiału językowego wzięto pod uwagę również konotacje „tyrana" i „tyranii", ich przeciwieństwa, synonimy, asocjacje, cechy (atrybuty) i związane z nimi wartościowanie. Starałem się także uwzględniać istotną cechę wypowiedzi z epoki — ich dwujęzyczność[15].

PROPOZYCJE I METODY BADAWCZE

W kontekście badań nad językiem polityki na uwagę zasługują teorie wypracowane przez językoznawstwo. Dużą tradycję mają powstałe w kręgu językoznawstwa strukturalnego teorie pola (pola semantycznego/leksykalnego). Pod terminami „pole pojęciowe", „wyrazowe" czy „znaczeniowe" (semantyczne) kryją się często odmienne koncepcje językoznawcze, w których poszukuje się elementów łączących wyrazy (części pola) i stara określić charakter związków zachodzących pomiędzy nimi. W polskiej literaturze przedmiotu przeglądu tych teorii dokonali m.in. Danuta Buttler i Walery Pisarek[16]. Dla dalszych rozważań znaczenia nabiera to, co wspólne dla różnych teorii pola semantycznego. Przede wszystkim wyrazy nie są traktowane w izolacji od siebie, jako „inwentarz", ale w szerszym kontekście. Słowa (elementy językowe) wzajemnie się warunkują, są zależne semantycznie. Analiza oderwanych wyrazów nie znajduje tu uznania[17]. Pośród relacji znaczeniowych wewnątrz pola istotne są — szczególnie w nowszych badaniach — relacje skojarzeniowe. Budowę pola opisuje się, wyróżniając często „centrum pola" i jego „peryferie". W opisie budowy (strukturalizacji) pola wiele zależy od charakteru tworzącego je

[15] J. Axer, *„Latinitas" jako składnik polskiej tożsamości kulturowej*, w: *Tradycje antyczne w kulturze europejskiej. Perspektywa polska*, red. J. Axer, Warszawa 1995, s. 75–77; por. *Łacina jako język elit*.

[16] D. Buttler, *Koncepcje pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny" 11, 1967, 2, s. 41–59; W. Pisarek, *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki" 1967, 2, s. 493–516; por. też: W. Miodunka, *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze", 67, 1980, s. 16–56.

[17] Por. R. Tokarski, *Struktura pola znaczeniowego. Studium językoznawcze*, Warszawa 1984, s. 11.

słownictwa i od kategorii, jakie w związku z tym wyróżnia się do jego uporządkowania. Decyduje więc raczej materiał językowy niż hipotezy[18].

W związku z ujęciami opartymi na teorii pola semantycznego pozostają badania analizujące słownictwo metodami statystycznymi[19]. Posługiwanie się systemem ściśle statystycznym pomaga w tworzeniu słowników frekwencyjnych, jest wykorzystywane do ustalenia autorstwa tekstów, ich chronologii i filiacji. Jednak co najmniej równie często metody frekwencyjne znajdują zastosowanie w pracach łączących różne podejścia[20]. Metody te zostały wykorzystane w tworzeniu słowników — najbardziej znaczącym przykładem jest tu *Słownik polszczyzny XVI wieku*[21]. W haśle jest podawana ogólna liczba jego wystąpień w całym korpusie tekstów — podstawie *Słownika*, autorzy odnotowują każdą obecność danego wyrazu lub jego odmian. Ewa Bem- Wiśniewska, autorka pracy o znaczeniu nazwy „Polska" w języku XVI–XVIII w., dokonała próby połączenia metody słownikowej (odnotowywanie użyć pochodzących z różnych rodzajów tekstów) z historyczną/literaturoznawczą (uwzględnienie kontekstu wypowiedzi)[22]. Baza wykorzystanych tekstów objęła ponad 130 utworów lub zespołów tekstów. Zostały one porównane z materiałami pracowni *Słownika polszczyzny XVI wieku*. Autorka wybierała i porządkowała słownictwo według pól znaczeniowych, posługując się równocześnie konsekwentnie metodami frekwencyjnymi. Dużą wagę przywiązuje do obszernego zastosowania przykładów. W analizie i klasyfikacji tekstu widoczny jest literaturoznawczy punkt widzenia. Istotne jest wykorzystanie materiału semantycznego w badaniu słownictwa społeczno–politycznego i pisaniu o historii idei, co toruje drogę dalej idącym wnioskom. Analiza częstości występowania wyrazów jest podstawą badań Urszuli Mierzejewskiej[23]. Autorka skupiła się na pojęciach „tyrania" (wraz z wyrazami pochodnymi) i „absolutum dominium" w ich postaci polskiej i łacińskiej. Ważną rolę we wnioskach odgrywa właśnie dwujęzyczność terminów, jak również opcja ideologiczna tekstów publicystycznych. Zgromadzone dane dotyczące badanych korpusów tekstów — obu edycji Jana Czubka — są materiałem bez wątpienia cennym, analizowanym z punktu widzenia historyka. Przedstawione zostają też postacie oskarżane o tyranię. Niewystarczające wydają się jednak wnioski. Terminy „tyrania" i „absolutum dominium" opisane zostały bowiem bez uwzględnienia szerszego kontekstu słownego, wyrazów współwystępujących i roli badanych pojęć w sporze politycznym.

[18] Zob.: M. Mazurkiewicz, *Drogie kamienie w ludowym językowym obrazie świata*, w: *Język a kultura*, t. 2: *Zagadnienia leksykalne i aksjologiczne*, red. J. Puzynina, J. Bartmiński, Wrocław 1991, s. 115–126; R. Tokarski, op. cit., s. 12, 28–34, pass.

[19] J. Sambor, *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław 1972; *Z zagadnień kwantytatywnej semantyki kognitywnej*, red. J. Sambor, Warszawa 1997.

[20] W. Miodunka, op. cit., s. 57–65, 163 nn.

[21] *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–4, red. S. Bąk, t. 5–32, red. M. R. Mayenowa, Wrocław–Warszawa 1966– 2004.

[22] E. Bem–Wiśniewska, *Funkcjonowanie nazwy Polska*; por. eadem. *Termin „ojczyzna"*, s. 131–156.

[23] U. Mierzejewska, Pojęcie rządów tyrańskich w literaturze politycznej epoki staropolskiej, Warszawa 1999 (maszynopis pracy magisterskiej, Instytut Historyczny UW).

nictwem tych debat można scharakteryzować świat pojęć, określić sposób myślenia. W analizie roli oskarżeń o tyranię zwraca przede wszystkim uwagę mniejsza dysproporcja w sięganiu po takie formy wypowiedzi przez obie najważniejsze strony konfliktu w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVII w.

Okazuje się, że „tyrania" z powodzeniem służy stronie dworskiej do akcji dyskredytującej działalność opozycji i Jerzego Lubomirskiego. Pisma regalistyczne są w dużej części „gospodarzem" całego zespołu tradycyjnych odniesień „tyrańskich". Posługując się zarzutem tyranii, przejmują szersze pole semantyczne pojęcia. Celują w tym zwłaszcza w pierwszej fazie otwartego konfliktu. Podobną tendencję wykazują także teksty poetyckie tego okresu, gdzie „tyrańskie" (nie tak częste jak w pismach prozatorskich) towarzyszy tekstom obu opcji, występuje także np. w żalach nad przemocą wojsk konfederackich[586]. Zjawisko to jest sygnałem, że zatarły się wyraźne granice między stylem wypowiedzi obu stron. Należy to przypisać strategii propagandowej stronnictwa dworskiego. Sprzyjała jej koncentracja sporu na wpływowej postaci — hetmana, występującego zbrojnie, a w swojej działalności politycznej konsekwentnie posługującego się silnym stronnictwem. Słownictwo i asocjacje „tyrańskie" w służbie publicystyki prokrólewskiej można także powiązać z szerszym zjawiskiem przejmowania frazeologii kojarzonej wcześniej z odmiennym programem politycznym. Przykładem takiego zabiegu jest również „tyrania"[587]. Ewoluuje też znaczenie „dominatio": z terminu przeważnie neutralnego, charakteryzującego władzę monarchiczną, częściej nabiera odcienia negatywnego i pojawia się w kontekście tyranii lub jako jej ekwiwalent[588].

W odniesieniu do publicystyki badanego okresu potwierdzić można tezę o dużym jej „konkretyzmie", tj. skupieniu na konkretnych faktach, zjawiskach[589]. Bardziej ograniczone są rozważania teoretyzujące, moralne. W oczywisty sposób przekłada się to na sposób pisania o tyranii. Stwierdzenia uogólniające są rzadkie, z reguły tyrania odniesiona zostaje do konkretnego zjawiska lub przeciwnika (Lubomirski, dwór, Szwed, „schizmatycy", żołnierze). Rzadsze, choć obecne, jest przywoływanie typowych przykładów — tyranii tureckiej i moskiewskiej. W tym ostatnim przypadku obok „tyranii" szersze zastosowanie znajduje np. „potencyja" („potentia") czy „dominatus". „Tyranię" zastępuje głównie „absolutum dominium", które

[586] *Poezja Związku Świętego i rokoszu Lubomirskiego*, wyd. J. Nowak-Dłużewski, Wrocław 1953: *Glossa na „Nagrobek"*, s. 68, w. 23–24; *Lament ojczyzny utrapionej*, s. 83, w. 27–29: *Echa żałosne z głosu i wieści*, s. 144, w. 216; s. 155, w. 610; W. Potocki, *Na szczęśliwy ze Śląska powrót*, s. 171 n.; *Epitaphium Lubomirscii*, s. 228, w. 36–37.

[587] Dla okresu bezkrólewia 1632 r. zob.: U. Augustyniak, *Polska i łacińska terminologia*, s. 46, 61.

[588] Por. *Projekt w Kielcach podrzucony, jako wojsko ekwilibrować ma swoje consilia*, t. 2, s. 76 ('absoluta dominatio'); *Respons jm. p. kasztelana liwskiego*, t. 3, s. 275 ('dominium moskiewskie'). Por. U. Augustyniak, *Polska i łacińska terminologia*, s. 46, 61, 64 (lata 1630–1632 i 1648–1668).

[589] S. Ochmann, *Publicystyka polityczna*, s. 173.

na ogół jest utożsamiane z tyranią lub uważane za jej niższy stopień[590]. Prawie nieobecny jest „despotyzm", za pomocą którego określa się na ogół Moskwę[591].

Czy można zatem wysunąć hipotezę o znaczących zmianach rozumienia tyranii (przesunięć w obrębie pola semantycznego pojęcia) w staropolskiej kulturze politycznej połowy XVII w.? Wydaje się, że należy mówić raczej o funkcjonalnym poszerzeniu obszaru zastosowania tyranii jako zarzutu w bezpośredniej walce politycznej. Prowadzi to też jednak niekiedy do spłycenia rozumienia pojęcia, jak np. w skargach na „tyranię" wojsk. Rola „tyranii" zmienia się wraz z ogólniejszymi zmianami terminologii politycznej — takimi jak upowszechnienie się terminów „ratio status", „status", „potentia" czy „gubernatio"[592]. Dlatego — jako termin pierwszoplanowy w refleksji okresu wcześniejszego — w odczuciu współczesnych może nabierać nieco przestarzałego odcienia. Nie bez znaczenia są też tutaj zmiany w teorii ustrojowej tego okresu. Odchodzi się w nich (Thomas Hobbes, Hugo Grotius — tyrania przeważnie w kontekście historycznym, także Jacques Bossuet) od nadawania tyranii tej rangi, jaką miała w ujęciach XVI i początku XVII w. (Jean Bodin, Johannes Althusius, kontrowersje wokół tyranobójstwa) lub też przewartościowuje się samo pojęcie (T. Hobbes, częściowo H. Grotius — tyrania jako jeden z rodzajów *imperium*)[593]. Opinie autorów badanych tekstów z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVII w. nie musiały być zasadniczo różne, nawet gdy trudno w każdym wypadku wskazać bezpośredni wpływ poszczególnych myślicieli.

Badania frekwencji występowania wyrazów pozwalają na uchwycenie dynamiki sporu w latach rokoszu. Uwzględnienie kontekstu wypowiedzi — także tych niewzmiankujących o tyranii — pokazuje natomiast elastyczność, z jaką obie strony stosują jednorodny przecież w większości krąg „tyrańskich" określeń, asocjacji, przykładów. I chociaż znaczenie tyranii jako jednego z centralnych „pojęć sporu" w tym okresie zdaje się nieco zmniejszać, to udowadnia ono swoją przydatność także w bardziej „pragmatycznym" języku polityki tej epoki.

PODSUMOWANIE

Analizę kształtu i roli pojęć „tyran" i „tyrania" w życiu politycznym Rzeczypospolitej zamyka zestawienie wyników badań nad ich funkcjonowaniem w poszczególnych obszarach języka i okresach dziejów państwa polsko-litewskiego.

[590] Por. *De electione principis*, t. 3, s. 254; *Respons jm. pana krakowskiego*, t. 3, s. 85; *Dyskurs o eksorbitancyjach*, t. 3, s. 341.

[591] *Copia listu p. rospirskiego do jmci ks. podkanclerzego koronnego*, t. 3, s. 193; *Dyskurs jmci pana Leszczyńskiego kanclerza wielkiego koronnego de abdicatione Regni Króla JMci*, t. 3, s. 270; por. też: *Respons panu Reklewskiemu na wyżej położony paskwil*, t. 2, s. 201: „Porta – – despotice panująca"; *Windycyje związku wojska kwarcianego*, t. 2, s. 60: „despotice (buławą) kierując".

[592] Por. U. Augustyniak, *Polska i łacińska terminologia*, s. 45, pass.

[593] Por. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, red. J. Ritter [i in.], t. 10, Darmstadt 1998, szp. 1612–1615; H. Mandt, *Tyrannis, Despotie*, w: *Geschichtliche Grundbegriffe*, t. 6, s. 669, 672–673.

Porównanie sposobu, w jaki tyranię rozumieli autorzy słowników i różnego rodzaju pism ulotnych, prowadzi do wniosku o zasadniczej wspólnej podstawie semantycznej. „Tyrańskwo", obecne u Mączyńskiego, a rozwinięte w słowniku Knapskiego, czerpie z praktyki językowej i świata pojęć tekstów antycznych i średniowiecznych. W recepcji tej spuścizny w hasłach słowników łacińsko-polskich i polsko-łacińskich (Knapiusz) na pierwszy plan wysuwa się okrucieństwo i moralny wymiar tyranii. W słowniku Knapskiego do tyranii dołącza 'dominus absolute'. Język publicystyki znaczniej bardziej poszerza zakres zastosowania zarówno „tyranii", jak związanego z nią „absolutum dominium". Różnica ta jest najbardziej wyraźna w pismach rokoszu Zebrzydowskiego. Z kolei można zauważyć, że odnotowywane przez słowniki 'despota' i 'despotia' — bardziej neutralne, kojarzone wyraźnie z konkretnymi ustrojami („deszpot serbski" itp.) — nie znajdują na dobre miejsca w pismach ulotnych czasu opisywanych przesileń politycznych. Co najwyżej potwierdzają użycie słów odnotowane przez leksykografów, nie stają się „pojęciami walki". Widoczna w słowniku Lindego „kariera" pojęcia despotyzmu — pozostającego wcześniej w cieniu tyranii, oznaczającego raczej system rządów niż cechy władcy — daje się powiązać z ewolucją pojęć w myśli europejskiej XVII–XVIII w.[594] Zjawiska tego nie obserwujemy w odniesieniu do badanej epoki. Za Jana Kazimierza „despotyzm" jest rzadkim określeniem — wykazuje związek z „tyranią" (Moskwa), ale nie przejmuje jej całego pola asocjacyjnego, a przede wszystkim — funkcji.

Związki z pojęciami „tyran" i „tyrania" obecnymi w refleksji teoretycznej nie przedstawiają się jednoznacznie. Z pewnością można stwierdzić, że w badanym okresie utrzymuje się arystotelesowski dualizm: władcy prawowitego i jego całkowitego przeciwieństwa (tyrana), bez form pośrednich. Nigdzie nie próbuje się też usprawiedliwiać tyranii albo zastępować tego terminu słowami o postulowanym neutralnym wydźwięku (*vide* Hobbes). Teksty myślicieli określają tyranię na podstawie jej znamion — cech charakterystycznych dla całego ustroju (za Arystotelesem), sytuacji prawnej rządów (średniowieczni juryści); autorzy XVI–XVII w. (J. Bodin, Justus Lipsius) bardziej akcentują aspekt etyczny tyranii, którą opisują w relacji do postulowanego modelu monarchii (monarchy suwerennego u Bodina, władcy cnotliwego u Lipsjusza). Niezmienne jest u nich to, że traktują tyranię przede wszystkim jako ściśle związaną z etyką rządów monarchicznych — tylko u Bodina towarzyszy jej konsekwentnie „tyrania wielu".

W porównaniu z pismami teoretyków język sporu politycznego okazuje się bogatszy w zakres zastosowań „tyranii" w komentowaniu bieżącej rzeczywistości. Przejawem jest odniesienie zarzutu tyranii nie tylko w stosunku do władcy, ale także wobec przeciwników w ogóle („tyrania duszna", „tyrannis jezuicka", „tyrania prawa"). Główną zaś cechą języka debaty publicznej w Rzeczypospolitej jest — warte podkreślenia — skierowanie oskarżeń o tyranię pod adresem czołowych po-

[594] R. Koebner, *Despot and despotism: vicissitudes of a political term*, „Journal of the Warburg and Courtauld Insitutes", t. 13, 1950, s. 275–302; H. Mandt, op. cit., s. 672 nn., 678 nn.

staci konfliktu — tutaj odpowiednio Jana Zamoyskiego i Jerzego Lubomirskiego. W czasie rokoszu sandomierskiego oskarżenia takie — choć incydentalnie — padają również wobec Zygmunta Myszkowskiego i Mikołaja Zebrzydowskiego.

Postaci Zamoyskiego, a potem Lubomirskiego stają się najważniejsze, gdy mówimy o tyranii w okresach politycznych przesileń związanych z tymi osobami. „Tyranii" Jana Zamoyskiego towarzyszy co prawda „tyrania" Stefana Batorego, ale w walce politycznej towarzyszącej sprawie Zborowskich tyrańskwo uosabia głównie sam Zamoyski. Dzieje się tak nie tylko dlatego, że odgrywa pierwszoplanową rolę w konfrontacji ze Zborowskimi, ale również z powodu szczególnego niebezpieczeństwa, jakie nieść mogło w tym momencie oskarżenie o tyranię wymierzone wprost w króla (por. oskarżenia i przebieg sądu sejmowego 1585 r.). Posługuje się nim Krzysztof Zborowski, jednak dopiero wtedy, gdy znajduje się w sytuacji walki „o wszystko". Bartosz Paprocki występuje przeciw władzy Zamoyskiego i Zygmunta III z pozycji przegranego, który jeszcze próbuje wywrzeć wpływ na opinię w ojczyźnie. Zarówno w czasie rokoszu sandomierskiego, jak i w pismach z połowy wieku pojawia się przekonanie o instrumentalnym posługiwaniu się przez tyrana zarzutem obrazy majestatu i zdrady. Oskarżanie o te przestępstwa jest postrzegane jako pretekst sprawowania rządów tyrańskich. Słychać w tym echo sprawy Zborowskich. Biorąc pod uwagę kontekst wszystkich wypowiedzi posługujących się „tyranią", z otwartym (opublikowanym pod nazwiskiem) wystąpieniem przeciw tyranii króla spotykamy się jeszcze tylko w czasie wypowiedzenia posłuszeństwa Zygmuntowi III w 1607 r. podczas rokoszu sandomierskiego. Rokosz jest też jedynym spośród badanych okresów, w którym prawo do oporu wobec władcy noszącego cechy tyrańskie jest w sposób bezpośredni wyrażane w głównym nurcie debaty i szeroko powiązane z rozumieniem tyranii. Tyranobójstwo pojawia się wprawdzie w rozważaniach z czasu pierwszego bezkrólewia, jednak zostaje raczej zasygnalizowane niż obrócone w główne — nawet gdy mowa o bezkrólewiu, tylko możliwe — narzędzie obrony przed tyranią.

Stosunkowo rzadkie wysuwanie tyranobójstwa jako propozycji działania politycznego każe zastanowić się nad wzajemnymi relacjami z myślą zachodnioeuropejską. Do ostatecznej odpowiedzi niezbędne byłyby badania o wiele szersze niż zawarte w tej pracy (recepcji poszczególnych autorów, rynku księgarskiego, podróży edukacyjnych itd.). Na podstawie studiów nad piśmiennictwem politycznym wykorzystujących warstwę językową tekstów można powiedzieć, że spośród uwzględnionych tu okresów największą rolę oskarżenie o tyranię odgrywa w czasie pierwszego bezkrólewia, w związku ze sprawą Zborowskich i podczas rokoszu Zebrzydowskiego, kiedy „tyranii" przypada pierwszoplanowa funkcja w walce politycznej. Nie sposób przy tym odrywać tego faktu od niezwykłej „koniunktury" na „tyranię" w pismach ostatnich dekad XVI i początku XVII w. — z wystąpieniami monarchomachów na czele[595], czego dowodem są cytowane w czasie rokoszu Zebrzydowskiego

[595] Por. J. H. M. Salmon, *Theory of tyranny*, w: *Europe 1450 to 1789. Encyclopedia of the Early Modern World*, wyd. J. Dewald, t. 6, New York 2004, s. 84–86; *The Cambridge history of political thought 1450–1700*, wyd.

Vindiciae contra tyrannos (1579). To, że nie ma innych bezpośrednich odwołań, nie musi oznaczać „ciasnego horyzontu politycznego" i braku oryginalności[596]. Dostrzec można w pismach rokoszowych choćby wykorzystanie schematu definicji J. Althusiusa (*Politica metodice digesta*, 1605 — tyrania jako podważenie fundamentalnych praw władzy lub jako przeciwne pobożności i sprawiedliwości zarządzanie sprawami dobra wspólnego)[597].

Obok bardziej typowych zastosowań odnotowano także np. tyranię rozumianą jako przemoc w stosunkach sąsiedzkich, lokalnych, niekoniecznie w skali państwa lub w wykonaniu pierwszych aktorów życia politycznego. Czy z powyższego wynika, że w Rzeczypospolitej „tyranem" mógł stać się równie dobrze król, co cała szlachta i ambitni pierwsi ministrowie? Na pewno na równi z nimi należy umieścić wpływowe jednostki — przywódców stronnictw, z czasem także i swawolne wojsko. Nasuwa się spostrzeżenie o dużej wrażliwości opinii szlacheckiej na zjawiska, które można było określać jako tyranię. Stąd też ważna rola tego pojęcia w myśleniu o polityce — utrzymuje się ono przecież, choć w mniejszym wymiarze, w czasie panowania Jana Kazimierza.

Jednocześnie nie zawsze oskarżenie o tyranię pociągało za sobą żądanie radykalnych działań w rodzaju tyranobójstwa. W publicystyce miało piętnować, ale i wskazywać środki naprawy. Wysoka frekwencja występowania terminu „tyrania" świadczy o dużej jego nośności jako rodzaju ostatecznego argumentu. Chociaż frazeologia „tyrańska" traci na intensywności w dwudziestoleciu 1648–1668 (duża różnica lat 1664–1666 w porównaniu z latami 1605–1608), to analiza zebranego materiału nie pozwala na postawienie tezy o zdecydowanym „zużyciu" się tyranii jako argumentu w walce politycznej. O tym, że zmienia się stosunek do tyranii jako terminu zdolnego opisywać aktualną politykę, świadczą wzmianki o „staroświeckości" tyranii (1668) i coraz częstsze zastępowanie jej innymi słowami (stosowane na ogół zamiennie z tyranią *absolutum dominium*, także *potentia/potencja*, *dominatio*). Związane z tyranią już w okresie pierwszego bezkrólewia *dominatio* staje się regularnym ekwiwalentem „tyranii". Trudno powiedzieć, na ile w takim funkcjonowaniu pojęć zaznaczył się wpływ myśli popularnego Lipsjusza. Jego oddziaływanie można śledzić w oczekiwaniach formułowanych wobec monarchy, w towarzyszących „tyranii" wypowiedziach normatywnych[598]. Podkreślana przez Lipsjusza groźba tyranii wynikającej z wojny domowej jest bliska nastrojom wielu autorów lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XVII w. (negatywna ocena rokoszu Zebrzydowskiego i bieżących konfliktów). Zastępowanie „tyranii" sygnalizuje także nieco inne pojmowanie władzy, w którym większą rolę od rozbudowanego systemu silnie wartościujących określeń odgrywa wyczulenie na praktyczną stronę sprawowania rządów (opisywany „konkretyzm" publicystyki).

Tyrania w badanych tekstach idzie nieraz tropem klasycznych rozróżnień — średniowiecznego (św. Tomasz, Bartolus de Saxoferrato i in.) *tyrannis ex parte exercitii/ex defectu tituli*, *tyrannis manifestus/velatus et tacitus*[599]. O wartości badań językowych tych źródeł przesądza fakt, że kategorie mające swój początek w filozofii polityki, użyte w kontekście bieżących sporów, są za każdym razem aktualizowane w konkretnym celu. Nierzadko z zaskakującym wydźwiękiem („tyrania jawna" jako zaleta kandydata moskiewskiego, przeciwstawiona „skrytej" tyranii władców zachodnich), nabierają znaczenia dla piszących, czytelników, słuchaczy. Na podkreślenie zasługują duże możliwości przystosowania tyranii wraz z jej otoczeniem semantycznym do różnych sytuacji komunikacyjnych. Wraz z poruszanymi tematami za pomocą „tyranii" zarejestrować można szereg niepokojących zjawisk (por. np. zrywanie sejmów, rosnąca rola fakcji, spadek znaczenia senatu). Ukazano, w jaki sposób tyran i tyrania funkcjonowały jako pojęcia, o które i za pomocą których toczono spór (za R. Koselleckiem nazywane tu „pojęciami walki"). Przykładem jest dyskusja wokół kandydata moskiewskiego w czasie pierwszego bezkrólewia, polemika rokoszu Zebrzydowskiego, gdy „tyranią" posługują się w swoich wystąpieniach autorzy prokrólewscy[600], a wreszcie — niespotykane wcześniej na taką skalę przechwycenie „tyranii" jako argumentu strony dworskiej obróconego przeciw Jerzemu Lubomirskiemu. Dzięki temu wypowiedzi, w których samych z osobna jesteśmy skłonni dostrzegać przede wszystkim konkretną postać (J. Zamoyskiego, Zygmunta III, Jana Kazimierza, J. Lubomirskiego), w szerszym ujęciu pokazują mechanizmy kształtowania i składniki wizerunku przeciwnika, a bardziej ogólnie — sfery politycznego zła.

Ważna w zrozumieniu tego wartościującego obrazu jest także — obok badania intencji autorów — perspektywa odbiorcy tekstów. Spojrzenie takie pomaga dostrzec „tyrana" i „tyranię" wraz z towarzyszącymi im stereotypami, polami asocjacyjnymi, antonimami, określeniami. W tym zakresie tyrania jest w badanych tekstach trwałą częścią wyobrażenia państwa moskiewskiego, jego władców i mieszkańców. Stereotyp ten jest najbardziej widoczny w czasie pierwszego bezkrólewia. Rządy Iwana IV i wojny z nim toczone stworzyły wyraźny topos w staropolskiej literaturze politycznej. Choć słabszy w dyskusjach rokoszowych, nie znika zupełnie. W czasie panowania Jana Kazimierza walka z Moskwą nie budzi już tak bujnych

J. H. Burns, M. Goldie, Cambridge 1991, s. 193–218, 219–240; J. Hüllen, *Mittelalter und Neuzeit*, w: *Tyrannis*, w: *Historisches Wörterbuch*, red. J. Ritter i in., t. 10, Darmstadt 1998, szp. 1612–1614; E. Wolgast, *Die Religionsfrage als Problem des Widerstandsrechts im 16. Jahrhundert*, „Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse", 9, 1980, Heidelberg 1980, s. 29.

[596] C. Chowaniec, *Poglądy polityczne rokoszan 1606–1607 wobec doktryn monarchomachów francuskich*, „Reformacja w Polsce" 3, 1924, s. 265.

[597] *Deklaracja pisma p. wojewody krakowskiego, w Stężycy między ludzie podanego*, *Pisma z czasów rokoszu*, t. 2, s. 322; J. Hüllen, *Mittelalter und Neuzeit*, w: *Tyrannis*, szp. 1614.

[598] Por. określenia „król dobrotliwy", „pan świątobliwy" w *Pismach politycznych z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy*, t. 2, s. 198–199, 243. Zob. też: E. Opaliński, *Postawa szlachty polskiej wobec osoby królewskiej jako instytucji w latach 1587–1648. Próba postawienia problematyki*, KH, 90, 1983, 4, s. 798–800 (szlachta o obowiązkach króla).

[599] Por. J. Miethke, *Tyrann, Tyrannenmord*, w: *Lexikon des Mittelalters*, t. 8, z. 6, München 1997, szp. 1136–1137; *Historisches Wörterbuch*, szp. 1611–1612; H. Mandt, op. cit., s. 662–664; E. Wolgast, op. cit., s. 12–13.

[600] Por. U. Augustyniak, *Racje i emocje*, s. 65–67.

skojarzeń. W pisaniu o Moskwie przeważa wtedy chłodna analiza. Wiąże się to z ogólną zaobserwowaną „konkretyzacją" języka debaty w tym czasie. Tyrania ma swoje miejsce w słownych potyczkach jako część argumentacji — jednak przede wszystkim w gorących latach walki stronnictw i rokoszu Lubomirskiego. „Tyrania moskiewska" powraca w sytuacji spodziewanego *interregnum*. Do podobnych stałych motywów należą jeszcze skojarzenia z Turcją — tu także, jak w przypadku Moskwy, „tyran" i „tyrania" funkcjonuje często jako nazwa własna, naturalna cecha charakteryzująca władzę. Motyw „tyranii habsburskiej" wydaje się na tym tle o tyle różny, że wchodzi w skład głównego nurtu argumentacji. Dzieje się tak w czasie pierwszego bezkrólewia (kandydatura do tronu), rokoszu Zebrzydowskiego (ocena Zygmunta III, „praktyki rakuskie", Habsburgowie jako przykład zła pochodzącego od cudzoziemców), jak i w ostatnim badanym okresie (reakcja na politykę J. Lubomirskiego). Raz jest to przykład samodzielny, innym razem występuje jako część zarzutów wobec króla/buntownika. Podobnie ma się rzecz w „tyranią francuską", z którą stykamy się zarówno w czasie pierwszego bezkrólewia (noc św. Bartłomieja, wojny religijne), jak też w czasie uporczywej polityki profrancuskiej pary królewskiej za Jana Kazimierza i planów elekcji *vivente rege*.

Istotnym aspektem rozumienia tyranii w całym badanym okresie jest jej związek z przemocą, przede wszystkim z przemocą zbrojną. Cecha ta, tradycyjnie łączona z rządami tyrańskimi, przesądza o wielu zastosowaniach „tyranii". Staje się podstawą argumentacji Zborowskich. Niekonsekwentnie jednak jest tyrania łączona z działaniami wojsk. Można zauważyć, że o wiele częściej określa postępowanie wojskowych decydentów. W przypadku Zamoyskiego i Lubomirskiego zachodzi związek między „tyranią" a sprawowanymi urzędami, przede wszystkim godnością hetmańską. Hetmaństwo jako dysponowanie siłą staje się dodatkowym źródłem zagrożenia tyranią. W czasie dominacji Lubomirskiego na scenie politycznej Rzeczypospolitej w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych XVII w. toczy się także spór o zakres władzy hetmanów. Przynosi to obawy przed „potentią buławy", „hetmanem swawolnym", potępia się wreszcie „prywatnych hetmanów"[601]. W przypadku obu postaci decydująca dla oskarżeń o tyranię okazuje się z pewnością ich wyjątkowa pozycja i polityka budowania stronnictw. Pierwowzorem takiego działania jest właśnie postępowanie Zamoyskiego. Można wysunąć tezę, że w jego przypadku stworzony zostaje także precedens odniesienia na dużą skalę wobec konkretnego ministra zarzutu tyranii wraz z całym bogactwem odniesień.

Pole semantyczne „tyranii" zawiera w sobie kilka obszarów. Należą do nich: egoizm tyrana (kierowanie się wyłącznie dobrem własnym, a nie publicznym), przemoc, okrucieństwo i gwałtowność metod, tajność i skrytość, kontakty z cudzoziemcami w sprawach państwa (te ostatnie na szerszą skalę w czasie rokoszu Zebrzydowskiego). Złożoność pojęcia „tyrania" pozwala na szersze jego wykorzystanie. Wymienione zjawiska składające się na rozumienie tyrana i tyranii w tym czasie z reguły występują łącznie. Wyjątek stanowi rzadziej odnotowywane określanie za

[601] *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy*, t. 2, s. 62, 67–69, 252.

pomocą „tyranii" swawoli żołnierskiej czy sąsiedzkiej, gdzie podstawą jest wyłącznie bezwzględność metod postępowania. Ta strona tyranii staje się w przypadku władców punktem wyjścia dla całej grupy „krwawych" skojarzeń — ze światem zwierzęcym, torturami, a także z szatanem. W związku z „diabolicznym" charakterem rządów tyrana, jak również z naruszaniem przez niego całości prawnego i moralnego porządku (praw Bożych i praw królestwa) daje o sobie znać wymiar ostateczny i etyczny tyranii. Przeciwstawianą sobie parę stanowią związane z dyskusją o tyranii „wolność" i „niewola" lub „swawola". Wydaje się, że pożądana byłaby dalsza analiza funkcjonowania tych pojęć. Dotykamy tu bowiem — tak jak w przypadku „tyranii" — idei będących punktami odniesienia w samoidentyfikacji stron sporu i zarazem całej wspólnoty. Pomimo podziałów politycznych czy ideowych (tradycyjnie ujmowanych przez wyróżnienie np. opcji „regalistycznej", „opozycyjnej", „neutralnej") mamy bowiem do czynienia ze względną jednością języka polityki. Korzystają z niego różne stronnictwa. Umożliwia to badanie takiej wspólnoty wartości, jej zakresu, ograniczeń i przemian, stosunku tego, co autorskie, do tego, co wspólne.

W takich poszukiwaniach pomocne okazuje się kompleksowe wykorzystanie warstwy językowej źródeł. Umownie nazywane jako „metody językowe", podejście to może z powodzeniem być nawet studium uzupełniającym, częścią rozleglejszych badań. Konkretny zakres i wybór metod można uzależnić od samego materiału źródłowego. Wzbogaca to nasze rozumienie świata pojęć i teorii, ale w nie mniejszym stopniu mechanizmów politycznej *praxis*. „Tyran" i „tyrania" mieszczą się w XVI–XVII w. właśnie równolegle w teorii i praktyce politycznej, szczególnie w sytuacjach zaostrzonego sporu. Jako takie zajmują w tym czasie jedno z najważniejszych miejsc w życiu publicznym Rzeczypospolitej i towarzyszącej mu debacie.

THE TYRANT AND TYRANNY IN POLISH LANGUAGE OF POLITICS (16th–17th CENTURY)

This study deals with the functioning of the concepts of "tyrant" and "tyranny" in the political language of the Commonwealth in the sixteenth and seventeenth century. The language of politics is treated as a source for becoming familiar with the values shared by the community using it, and thus with its culture, which in this case is tantamount to political culture. In the Commonwealth the two concepts — distinctive and fundamental for understanding authority in the language of politics as such — gained new contexts of their application. Both played a special role at the time of political conflicts or crises, such as those which drew the author's attention: the interregnum of 1572–1573 together with accompanying dilemmas, the conflict between assorted parties during the reign of Stefan Batory together with its culmination caused by the case of Samuel Zborowski (1584–1585), the political tension at the time of Zygmunt III, expressed strongest of all during the Zebrzydowski rebellion (1606–1609), and, finally, the reign of Jan Kazimierz (1648–1668) together with the Jerzy Lubomirski rebellion (1665–1666). The overwhelming majority of the presented research is based on popular writings (journalism) from the discussed periods. The titular terms were studied in all their possible applications, taking into account also their context, connotations, opposites, synonyms, associated features (attributes) and evalua-

tion. The author cites and partly employs the assumptions of the most important trends of examining the history of concepts within the range of linguistic studies and historiography: the field theory of meaning, quantitative methods, cognitive linguistic studies, the German "history of concepts" school (*Begriffsgeschichte*), as well as Anglo–Saxon (Q. Skinner, J. G. A. Pocock) and French studies (*lexicométrie*). He also discusses the history of the concepts in Polish research. A suitable context is provided by an analysis of the most important dictionaries of historical vocabulary from the sixteenth and seventeenth century: in the sixteenth century the "despot" appears chiefly in a "geographical" meaning, connected rather with a certain territory (especially the Balkans). Various associations accompany the term "tyrant", a word which occurs as an entry much more often that "despot".

In the writings of the first interregnum "tyrant" and "tyranny" belonged to the resources of words most often used in the language of politics. They played a dominating part in the principal current of polemics, i.e. the description of the candidates' faults and virtues. Applied by all the sides concerned, they held a special place in discussions about candidates from Muscovy. The authors borrowed from associations found in classical definitions of tyranny, adjusting them to their own argumentation, as in disputes on the tyranny of Władysław Jagiełło. In this case, the positive argument used by the supporters of the "Muscovite" contender was the expression "light tyranny" illustrating a "battle of words" (an attempted endowment of tyranny with desired meaning and context). The same sources demonstrate that the described concepts were not isolated but remained an inseparable fragment of comprehending the political sphere, also in its close association with religion and morality.

Numerous examples of the usage of "tyranny" in the political struggle of the time are provided by declarations aimed against chancellor Jan Zamoyski, recorded at the time of disputes accompanying the so–called Zborowskis case (anti–chancellor literature, pamphlets, and writings). The "tyrant" and "tyranny" became the chief accusation formulated in the propaganda campaign conducted by the Zborowskis. Another noteworthy phenomenon was the charge of tyranny launched not only against the ruler but predominantly his official; despite certain precedents in public debates, this was a *novum* on such a scale. On the other hand, the same terms were applied extremely rarely in the language of correspondence. The image of Zamoyski is a combination of the traditional portrait of the "evil adviser" of the king–tyrant with a characterisation concurrent with the universal vision of tyranny (a new accusation of "Machiavellism"). Zamoyski did not remain indifferent to the rhetoric of the camp of Zborowskis' supporters and readily resorted to the term "tyranny" as a counter–argument. In this controversy, tyranny, together with its context and associations (violence, egoism, armed force, acting outside the boundaries of law and institutions, the sowing of discord and benefiting from ensuing divisions) played a primary part.

The high frequency of the examined concepts is a characterstic feature of writings from the time of the Zebrzydowski rebellion. Both sides — the rebels and the royal supporters — launched the charge of tyranny. Tyranny played a crucial part in justifying the right to declare disobedience towards the monarch. An analysis of the context of the application of the terms in question shows that in rebels' publicistics they acted as live ideas, functioning in the very centre of political debates (including the linguistic dispute). The authors turned to well–established and more topical examples of tyranny. On the other hand, accusations levelled at the rebels used the concept of the "tyranny of many". A set of accusations was also employed against the Jesuits. A new example was the slogan of the "tyranny of law", and the stereotype of "Muscovite tyranny" was still in use.

A corpus of texts from the reign of Jan Kazimierz makes it possible to observe assorted changes in the functioning of the titular concepts, especially if we compare them with discussions dating back to the Zebrzydowski rebellion. The disproportion in resorting to the argument of tyranny by the two most important sides in conflicts from the 1650s and 1660s was much less conspicuous — the royal side levelled this charge against Jerzy Lubomirski. Adherents of the royal camp employed a whole set of references and associations traditionally linked with

"tyranny". This was a symptom of the propaganda strategy of the royal camp, which obliterated the different styles of declarations made by both sides. The meaning of *dominatio* evolved from a predominantly neutral term to a negative one. Generalisations are rare and, as a rule, tyranny was referred to a concrete opponent or phenomenon (Lubomirski, the court, Swedes, "schismatics", soldiers). References to typical examples of Turkish and Muscovite tyranny were rarer. In the latter case, "tyranny" was accompanied by a wider use of, e. g. *potentia* or *dominatus*, while "despotism" was almost totally lacking. As a rule, "tyranny" was replaced by *absolutum dominium*, generally identified with tyranny or regarded as its lower level.

"Tyrant" and "tyranny" are one of the foremost concepts in the political debate of the sixteenth and seventeenth century, particularly at the time of intensified confrontation. The debate involving them was conducted also with their help. Apart from the role performed in the political theory of the epoch, the terms in question proved to be of importance for political praxis. Originating in the political philosophy, the categories used in the context of current disputes were each time rendered topical for a concrete purpose (e. g. "private" tyranny in relations between neighbours, „spiritual tyranny" in instances involving consciousness, military tyranny). Despite political and ideological divisions, „tyranny" was applied by all sides involved in the controversies; hence the conclusion about the essential unity of the language of politics. The semantic field of tyranny includes the tyrant's egoism (the pursuit exclusively of own welfare and not public good), violence, cruelty and aggressive methods, secrecy, and contacts with foreigners as regards state issues (the latter on a large scale at the time of the Zebrzydowski rebellion). In order to understand tyranny during the examined period essential importance is attributed to its connection with violence, especially its armed counterpart. In the case of J. Zamoyski and J. Lubomirski we are dealing with a connection between "tyranny" and offices, especially that of the hetman. The function of the hetman conceived as the wielding of power became an additional source of a threat of tyranny. The charge of tyranny launched against Jan Zamoyski, together a wide gamut of references, is the first instance when a concrete official was accused on such a large scale.

Translated by
Aleksandra Rodzińska–Chojnowska